

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра філософії та релігієзнавства

Кваліфікаційна робота

(освітній ступінь – «бакалавр»)

на тему: **«Проблема гендерної нерівності в екзистенціалістському
фемінізмі Симони де Бовуар»**

Виконала: студентка 4-го року
навчання,
Спеціальність: 033 Філософія
Власишена Владислава Анатоліївна

Керівник: Юринець Ярина Ігорівна,
старша викладачка кафедри філософії та релігієзнавства

Рецензент _____
(прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою «_____»
Секретар ЕК _____
«_____» _____ 2021 р.

Київ – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	С. 3-7
РОЗДІЛ I. Гендерна нерівність як предмет філософської рефлексії у феміністському дискурсі XX-XI ст.	С. 8-19
РОЗДІЛ II. Основні ідеї екзистенціалістського фемінізму Симони де Бовуар	С. 20-28
РОЗДІЛ III. Рецепції ідей де Бовуар щодо гендеру в творчості Джудіт Батлер.	С. 29-36
ВИСНОВКИ.....	С. 37-38
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	С. 39-42

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Стрімкі глобальні зміни, що охопили наразі все людство, трансформують і сферу гендерних відносин, що виявляється у зміні структури сім'ї, системи соціальних гарантій, положення жінок в сфері економіки і політики. Фемінізація безробіття і бідності, дискримінація за віком та статтю при працевлаштуванні, комерціалізація сексуальності, поширення насильства тощо проблематизують гендерні відносини в публічному дискурсі. Це зумовлює зростання дослідницького і громадського інтересу до гендерних досліджень.

Гендерні дослідження є невід'ємною рисою сучасної соціогуманітарної науки. Поняття «гендер» активно функціонує як загальнонаукова категорія, оскільки включає в себе не лише розгляд так званого «жіночого питання», а й дослідження проблематики «чоловічого питання», проблем сексуальних меншин та інших соціальних груп. Тому запропонована тема має загальнотеоретичну філософську значущість.

Звернення до гендерної проблематики в творчості Симони де Бовуар, авторки «Євангелія європейського фемінізму», є актуальним, оскільки її гендерні концепції, що вважаються класикою «другої хвилі» фемінізму, не втратили актуальності і досі та активно розвиваються в доробку її послідовниць.

Суспільство, яке вважає себе розвиненим і демократичним має досягнути гендерної симетрії як невід'ємного права людини. Сучасним українцям для здійснення завдань розбудови демократичного суспільства необхідно знання гендерних теорій, зокрема спадщини Симони де Бовуар. У цьому контексті її філософський доробок, зокрема теорія походження сексизму, орієнтований на аналіз та пошук шляхів вирішення реальних соціальних, психологічних і

культурних проблем, що виникають у взаєминах чоловіків і жінок, містить актуальні для сучасних українців ідеї, на основі яких можливе формування адекватної гендерної політики, яка сприятиме виправленню наслідків існуючої наразі гендерної асиметрії та покращенню гендерної ситуації в українському суспільстві.

Стан наукової розробки теми. Українська дослідниця Світлана Криворучко в передмові до монографії, виданої у 2012 р. підрахувала, що «діяльності С. де Бовуар присвячено 28 французьких, 70 англофонних, 2 російські монографії та дисертація, більше 50 статей, розділи у підручниках, у яких дослідники намагаються зрозуміти сутність її таланту» (Криворучко, 2012, с. 6). З того часу ситуація не дуже змінилася. Більшість історико-філософських згадок про С. де Бовуар припадає на дослідження французького екзистенціалізму, де її ім'я неподільно пов'язане з постаттю Жана-Поля Сартра, а доробок вважається вторинним щодо текстів її «великого вчителя». Літературознавці (здебільшого в руслі феміністської літературної критики) досліджують літературний екзистенціалізм Симони де Бовуар як лауреатки Гонкурівської премії.

В Україні (і на пострадянському просторі в цілому) дослідження гендерної проблематики розпочалися лише в 90-ті роки ХХ ст. працями С. Павличко, І. Жеребкіної, О. Кісь, Л. Кобелянської, Т. Мельник, Л. Смоляр, Н. Чухим, О. Ярош, О. Забужко тощо. Але, й до сьогоднішніх днів, найвагомішою україномовною розвідкою філософської спадщини С. де Бовуар залишається передмова до видання «Другої статі» В. Агеєвої (Агеєва, 1994, с. 5-21). Літературознавці побічно згадують доробок С. де Бовуар в підручниках із французької літератури. Виключенням є монографія С. Криворучко (Криворучко, 2012), де твори С. де Бовуар розглянуто в контексті літературного екзистенціалізму.

Назвемо імена пострадянських дослідників (Білорусь, Литва, Росія,

Україна), які висвітлюють питання жіночого руху Франції другої половини ХХ ст. загалом і, зокрема, історико-філософській феномен Симони де Бовуар у ракурсі гендерних і фемінологічних студій: О. Власова (Власова, 2012, с. 52-56), О. Вороніна, Є. Зуйкова, М. Котовська, І. Крикова (Крыкова, 2008, с. 1-6), Н. Пушкарьова, Л. Репіна, В. Агеєва (Агеєва, 1994, с. 5-21), С. Айвазова, М. Арбатова (Арбатова, 2004) тощо. Зазначені дослідники розглядають і методологічні проблеми, пов'язані з гендером, на деякі з них ми спиралися. Переклади текстів західних феміністичних та гендерних студій на пострадянських теренах відбуваються також не часто. Останнім було надруковане у 2014 р. російською мовою дослідження Едварда та Кейт Фуллбрук «Секс і філософія. Переосмислення де Бовуар і Сартра» (Фуллбрук & Фуллбрук, 2014). Зазначене дослідження намагається вивести С. де Бовуар «з тіні Сартра» і показати всю глибину та самобутність її філософських узагальнень та їх значення для феміністського руху.

Отже, можна виснувати, що філософська спадщина С. де Бовуар вивчена слабо і потребує ґрунтовного та систематичного дослідження.

Об'єктом дослідження є проблема гендерної нерівності в фемінізмі.

Предмет дослідження – проблема гендерної нерівності в концепції екзистенціального фемінізму Симони де Бовуар.

Метою дослідження є з'ясування специфіки розуміння гендерної нерівності, її форм, виявів та шляхів подолання в концепції екзистенціального фемінізму Симони де Бовуар.

Досягнення мети дослідження реалізовано шляхом виконання таких дослідницьких завдань:

- дати характеристику поняття гендерна нерівність у контексті феміністичного дискурсу ХХ-ХХІ ст.;
- проаналізувати місце концепцій Симони де Бовуар у феміністських

студіях XX-XXI ст.;

- виявити специфічні риси екзистенціалістського фемінізму Симони де Бовуар;
- виявити рецепції ідей Симони де Бовуар щодо гендеру в творчості Джудіт Батлер;
- Показати вплив ідей Симони де Бовуар на сучасні постфеміністичні студії.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Дослідницька стратегія дослідження феміністського доробку Симони де Бовуар формувалася на базі головних принципів історико-філософського дослідження персоналій: системності та історизму, що передбачало розгляд концепцій Симони де Бовуар на тлі розвитку другої хвилі світового фемінізму, ідеологом якого вона була, з урахуванням впливу на її творчість ідей французького екзистенціалізму (Ж.-П. Сартр та інші). Базовим в даному дослідженні був описовий (описовий) підхід, який уможливив розгляд етапів формування концептів авторки в темпоральній перспективі і в широкому соціокультурному контексті. Під час аналізу біографії та основних подій життя Симони де Бовуар було застосовано метод раціональної реконструкції історико-філософського процесу. Дослідницькі завдання розв'язувалися за допомогою загально-логічних методів наукового дослідження: аналізу основних ідей текстів Симони де Бовуар, синтезу уявлень авторки з концепціями постфемінізму в творах її послідовників, узагальнення (під час з'ясування впливу екзистенціалізму на світогляд авторки), а також індукції, дедукції, аналогії та класифікації.

Джерельна база дослідження представлена 5 групами джерел:

- філософськими, художніми, публіцистичними та епістолярними творами Симони де Бовуар, основним з яких є «Друга стаття»;
- працями представниць другої та третьої хвиль фемінізму;

- науковими монографіями та статтями дослідників фемінізму і, зокрема, проблеми гендерної нерівності;
- дослідженнями біографії, літературної та публіцистичної діяльності Симони де Бовуар;
- науковими дослідженнями філософської спадщини Симони де Бовуар.

Маємо наголосити на тому, що з наукової та літературної спадщини Симони де Бовуар перекладів українською мовою дуже мало. Деякі художні твори, а також листування з Н. Олгреном доступні російською мовою. Така ж ситуація з перекладами творів авторок феміністичного руху, які більшість філософського загалу фактично ігнорує, вважаючи такими, що не належать до філософських.

Структура роботи визначається метою, завданнями й логікою дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. В першому розділі проаналізовано стан дослідження спадщини Симони де Бовуар та проблем гендерної нерівності в сучасному гуманітарно-науковому дискурсі, визначено теоретико-методологічну базу дослідження; у другому розділі виявлено особливості формування та специфіку розкриття проблема гендерної нерівності в концепції екзистенціального фемінізму Симони де Бовуар; третій розділ присвячено аналізу рецепції ідей де Бовуар щодо гендеру в творчості Джудіт Батлер та впливу ідей Симони де Бовуар на сучасні постфеміністичні студії. У висновках підсумовуються результати дослідження. Зміст кваліфікаційного дослідження викладений на 36 сторінках, список використаних джерел і літератури містить 48 позицій.

РОЗДІЛ I

ГЕНДЕРНА НЕРІВНІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Історично сформована нерівність соціальних функцій відповідно до статі, у відрефлексованому вигляді в соціальній філософії постає як феномен соціальної нерівності статей. Нерівність статей присутня на всіх рівнях соціальної структури, на рівні особистості й суспільства, сім'ї та держави, отже, є складною соціальною проблемою. Людська культура та цивілізація твориться завдяки зусиллям обох статей, а домінують в сучасному світі все ще чоловіки. Складність дослідження проблеми гендерної рівності обумовлена їх глобальністю і багатогранністю, необхідністю всебічного вивчення суспільних взаємодій статей як найбільших соціальних спільнот, різноманіття їх соціальних зв'язків з навколишнім світом. Дослідження гендерної рівності виходить за рамки власне соціальної філософії, і його все частіше розглядають на міждисциплінарному рівні, із залученням інших суспільних наук.

Питання взаємин статей є «довічним» філософським питанням. Протягом століть панування «сильної статі» виправдовувалося аргументами на користь «божественного» або «природного» чоловічого домінування, згодом з'явилися теорії, що обґрунтовують нерівність соціальними факторами (економікою, культурою тощо). Проте в соціально-філософській думці розвивалися численні теорії соціальної рівності статей, скеровані на визнання жінок і чоловіків рівнозначними суб'єктами суспільного процесу, зміну на користь жінок соціально-економічних та політичних відносин.

Основні концепції диференціації гендерних ролей в суспільстві і сім'ї умовно поділяються на дві групи – «статевий диморфізм» і «статевий символізм» (Клецина, 1998, с. 92). Представники першого вважають, що статева диференціація – непереборна буттєва константа, яка об'єктивується в статевому розподілі праці та інших громадських ролях, в різних культурах

оформлених по-різному. Прихильники другого підходу вважають гендер виключно соціальним конструктом, а гендерна диференціація постає нетотожною статевій дихотомії, оскільки створюється суспільством.

Дослідниця О. Кіриченко умовно поділяє представників статевого диморфізму на три групи, в залежності від основи пояснення стратифікації чоловіків і жінок в суспільстві (Кириченко, 2009, с. 184). Так, давньосхідні мудреці, піфагорійці, християнські богослови, російські філософи вбачали джерело диференціації гендерних ролей в екзистенційно-метафізичних якісних відмінностях між чоловічим і жіночим началом, що є основою буття. Для Арістотеля, Ж.-Ж. Руссо, С. К'єркегора, Ф. Гегеля, О. Вейнінгера, Л. Колберга, З. Фрейда, В. Геодакяна та інших джерелом гендерної асиметрії є природа людини як біологічної істоти. І. Кант, О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс переконані в тому, що гендерна диференціація функціональна, необхідна для виживання і розвитку людства. Однак, усіх їх об'єднує впевненість у суворій та неподоланній дихотомії жіночого і чоловічого начал.

Цікавим є те, що разом з фундаментальною патріархальною парадигмою західноєвропейського мислення в історії філософії знаходимо багато прикладів ідеалізації «жіночого начала». Зокрема, німецькі романтики (брати Шлегелі, Новаліс, Ф. Шлейєрмахер, К. Brentano) вперше в історії філософії виступили проти концепції «природного призначення жінки» – «призначення жінки я вважаю прямо протилежним домашньому життю» (Шлегель, 1983, с. 338). «Ідея спасительної місії жінки вбудована у всю систему андроцентристської ідеології – вона наділяється рисами місії, але одночасно позбавляється права бути людиною. Оспівування жіночого призначення пропорційно небажанню суспільства ставитися до жінки як до повноцінної людини» (Кириченко, 2009, с. 186).

За О. Кіриченко, традиційна система статевого диморфізму характеризується такими особливостями:

- чоловічі та жіночі види діяльності та особисті якості відрізняються дуже різко і здаються полярними (таким чином закріплюється в не історизм і

есенціалізм сформованих відносин між статями і взагалі соціальними групами, які відрізняються за біологічними ознаками);

- ці відмінності освячуються релігією або посиленнями на природу і представляються непорушними;
- чоловічі та жіночі функції є не просто взаємодоповнюючими, а й ієрархічними - жінці відводиться залежна, підлегла роль, навіть ідеальний образ жінки конструюється з точки зору чоловічих інтересів (Кириченко, 2009, с. 192).

Протягом століть в філософії домінував есенціалістський (статеводиморфічний) підхід до проблеми асиметрії статей. Але існувала і альтернативна точка зору, яка сходиться ще до Платона, котрий висловив сумнів щодо діаметральної протилежності статей і в її біологічній основі. На його думку, хоча природа жінок і чоловіків різна, жінки можуть виконувати будь-які обов'язки так само добре (абсолютно), як і чоловіки (тобто жінки можуть бути і філософами, і воїнами) (Платон, 1994).

В середині XIX ст. К. Маркс і Ф. Енгельс пов'язують нерівноправність статей з існуванням приватної власності на засоби виробництва (Маркс & Енгельс, 1956). Базовими факторами в виникненні патріархату, згідно класиків марксизму, стають поділ праці, розвиток приватної власності і формування традиційної сім'ї, що супроводжуються закріпленням у відповідних звичаях і правах. Норми підпорядкування жінки чоловікові з найдавніших часів спираються на звичаєве право і релігійні настанови. У міру того, як жінки будуть залучатися до суспільного виробництва, рівноправність буде посилюватися. Дискримінація жінок в суспільстві розглядається в класичному марксизмі як вияв глобальної класової нерівності.

Марксистський підхід до проблеми статевої нерівності та її вирішення є альтернативою уявленню біодетермінізму, однак має недоліки. Він ігнорує наявність власної динаміки гендерних відносин і зводить всі соціальні протиріччя лише до класових взаємин, зокрема, не пояснює сутність та

походження гендерної нерівності в до- і посткапіталістичному суспільстві.

Найповніше обґрунтування концепція статевого символізму отримала у фемінізмі. Фемінізм намагається довести, що стать не зводиться лише до первинних і вторинних статевоїх ознак, а пронизує всі сфери соціального і культурного життя людства.

Зародження феміністських ідей можна спостерігати ще в епоху Відродження, коли К. де Лизан і К. Агріппа в своїх трактатах писали про придушення особистості жінки і несправедливе суспільне ставлення до неї. Термін «фемінізм» (від латинського «femina» – «жінка») запропонував у 30-і рр. ХІХ ст. Шарль Фур'є.

У загальному вигляді феміністська теорія – це філософсько-культурологічний аналіз поняття статі, альтернативна (щодо європейської традиції) філософська концепція соціокультурного розвитку. Однак протягом досить тривалого періоду фемінізм існував як ідеологія рівноправності жінок і як соціально-політичний рух, тому не розглядався науковою спільнотою як значуща методологічна концепція. «Феміністський виклик традиційній західній філософії став можливим в контексті сучасного філософського релятивізму, що допускає на противагу традиційної раціоналістичної вірі в універсальність істини, що істина може бути відносною, такою, що має ходіння тільки в певній культурі в певний період часу» (Воронина, 1998, с. 397).

Велика французька революція з її гаслами свободи, рівності і братерства всіх людей незалежно від їх походження підготувала наступний етап у розвитку фемінізму. Хоча в «Декларації прав людини і громадянина» не йшлося про права жінок, у 1792 р. О. де Гуж написала «Декларацію прав жінки і громадянки», до яких зарахувала цивільні й виборчі права, а також можливість займати державні посади. Тоді ж з'явилися книга М. Уолстонкрафт «Про підпорядкування жінки», праця Т. фон Гіппеля «Про поліпшення цивільного стану жінок».

Значну роль у формуванні феміністських теорій зіграло переосмислення їх авторками ідей ліберальної філософії Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо та

Дж. С. Мілля; утопічного соціалізму Ш. Фур'є, А. де Сен-Симона і Р. Оуена; марксизму, що дозволив вписати гендерну систему у історичний процес і відносини власності; психоаналізу З. Фрейда, який допоміг розпізнати структури несвідомого, що відтворюють ієрархію відносин між статями в рамках соціальних інститутів.

Найширші можливості для осмислення становища жінок і чоловіків у суспільстві надав постмодернізм, зокрема постструктуралістська критика ідей раціоналізму і плюралістична концепція розуму М. Фуко, Ж. Лакана, Ж. Деріди, згідно якої соціальні системи цінностей є тимчасовими, оскільки побудовані на ідеологічній (отже, мінливій) основі. Це дало феміністкам можливість історичного й культурологічного переосмислення існуючих соціальних норм і стандартів щодо жінок.

Початок організованого жіночого руху зазвичай датується кінцем XIX ст. Фемінізм «першої хвилі» або суфражизм (від англійського *suffrage* – «право голосу», «виборче право»), представлений Х. Тейлор, М. Фуллер, Х. Мартіном в Англії, Л. Мотт, Е. Стентон в США тощо, не заперечував існуючої суспільної системи, виступаючи за ті права для жінок, які мали чоловіки: освіту, виборче право, рівну заробітну платню. Цей етап завершився в 1920-і рр. наданням жінкам виборчих прав.

«Друга хвиля» фемінізму постала у 60-ті роки XX ст. у США під впливом руху за громадянські права, а також студентського руху цього періоду. Не обмежившись формально-юридичною рівноправністю, вона справила свого роду соціокультурну революцію в західному світі, підірвавши патріархальну систему цінностей, соціальних практик та інститутів. Якщо для феміністок першої хвилі жінки виступали в якості об'єктів і жертв помилкових соціальних установок, то феміністки «другої хвилі» побачили в жінках силу, яка кидає виклик цим установкам.

У фемінізмі другої хвилі виділилося щонайменше три напрямки: ліберальний, соціалістичний і радикальний фемінізм. Завдання ліберального крила були успадковані ще з часів «першої хвилі» – залучити жінок в

«чоловічий світ», тобто в сферу політичної, економічної, соціальної діяльності, а також досягти соціально-економічної та юридичної рівності статей в рамках існуючого суспільства. Соціалістичний фемінізм мав на меті поступову трансформацію основних структурних конвенцій суспільства (категорій класу, гендеру, сексуальності і раси). Активістки радикальної течії вимагали кардинального руйнування суспільства, створеного чоловіками і для чоловіків. «Якщо для ліберальних феміністок держава – неперсоніфікований розум, для соціалістичних феміністок – засіб домінування, легітимуючий ідеологію панівної групи, то для радикальних феміністок держава – інструмент чоловічого контролю за жіночою сексуальністю, інструмент насильства, маскулінної влади» (Елиот & Менделл, 2001, с. 110).

Дослідники фемінізму виділяють і третю його хвилю – постфемінізм, представлений культурним фемінізмом, фемінізмом кольорових (в ньому положення жінок аналізується не тільки через категорію гендеру, а й через категорію раси, національності, релігійної системи), постмодерністським, психоаналітичним, еко-фемінізмом та іншими течіями.

Основною відмінністю даного напрямку є тісний зв'язок з постмодерністською філософією. Теоретики постфемінізму активно ставлять під сумнів «фальшивий універсалізм» теоретичного мислення класичного філософування і ґрунтуються на постструктуралістській методології розуміння людського досвіду як різноманітного та роздробленого. Прихильники постфемінізму критично переосмислюють базові підстави фемінізму і звинувачують класиків «другої хвилі» у біологічному есенціалізмі, редукціонізмі, нестачі крос-культурних підходів та жорсткому соціальному конструктивізмі.

Філософія та гуманітаристика ХХ - початку ХХІ ст. під впливом ідей фемінізму сформувала новий погляд на взаємини статей і проблеми природи сексуальності. Механізми соціалізації статі висвітлюються як механізми владного дискурсу. Найактуальніші проблеми соціуму – влада, насильство, самосвідомість і свобода особистості – в умовах постіндустріального

суспільства постали як проблеми статевої ідентифікації індивіда і відповідних соціальних ролей. Виявилось, що проблеми рівності неможливо вирішити до кінця в рамках традиційного жіночого питання.

Визнання статі в якості не тільки біологічного, а й соціального фактору – гендеру, що є найважливішим критерієм соціальної взаємодії, дозволило сформулювати поняття «гендерна рівність». У найзагальнішому вигляді воно означає рівність жіночого і чоловічого гендеру в життєзабезпечуючих видах соціальної діяльності, при тому, що суспільство функціонує і розвивається в цьому напрямку як гендерно нестратифікаційна (неієрархічна) діяльнісна система.

Фемінізм – це концепція, що сформувалася як відповідь на соціальні запити жінок. Наскільки реальні проблеми, які постають перед жінками різних епох і різних культур, є різними, настільки різними є рішення, що пропонує для їх вирішення фемінізм. Однак їх можливо звести до трьох основних принципів:

- визнання можливості інтерпретації жінкою свого життєвого досвіду;
- незадоволеності інституціональною нерівністю жінок;
- прагненням покінчити з цією нерівністю.

Кожна хвиля феміністського руху в свій спосіб відшукувала джерела статевої асиметрії (нерівності статей) та інтерпретувала її. Представники «другої хвилі» фемінізму, до яких належить і С. де Бовуар, також пропонують різні шляхи вирішення проблеми статевої асиметрії в суспільстві. Так, К. Міллет вбачає джерело нерівності в соціальних інституціях, особливо в сім'ї, яку вона характеризує як серцевину патріархату, і вимагає широкого комплексу реформ аж до культурної революції, яка передбачає руйнування сім'ї як специфічного інституту гноблення жінок чоловіками.

Активістки радикальної течії фемінізму (С. Гріфін, К. Маккінон, С. Файерстоун) вважають, що підлегле становище жінок закладено в їх тілі, тому сама біологія («до тих пір, поки жінка приймає материнську роль, доступ до суспільній сфері для неї утруднений, або зовсім закритий, і рівняння в

положенні двох статей стає абсурдом» (Грос, 2001, с. 610-611) повинна бути змінена за допомогою нових репродуктивних технологій (через штучне запліднення, запліднення «в пробірці», трансплантацію ембріонів тощо). Представниці феміністського соціального конструктивізму (Д. Мітчел, Ю. Крістева, М. Баррет), навпаки, запевняють, що причиною гноблення жінок є не біологія сама по собі, а способи, використовувані соціальною системою для пояснення біологічних процесів, тому слід змінити погляди, переконання і цінності, а не саме тіло або природу жінки. Тіло – дискурсивний об'єкт, підпорядкований волі бажань визначення і влади. Жіночність не є ознакою біологічної статі, адже жіночними стають особини обох статей, коли вдаються до прикраси тіла, сексуального заманювання і інших «косметичних» типів поведінки.

Представники психоаналітичного фемінізму (Д. Діннерстайн, К. Гілліган) наполягають, що суб'єктивність і статеві відмінності формуються на рівні несвідомого значно більшою мірою, ніж у природі і матеріальних умовах, а тому шлях трансформації суспільства вбачають у зміні свідомості в ході вирівнювання асиметрії гендерної соціалізації.

Для постмодерністських феміністок статева дихотомія вкорінена в мові, отже боротися треба не з інститутами влади, а перш за все з мовою, яка виробляє і відтворює гендерну нерівність. Засобом боротьби є деконструкція природної мови, викриття її понять – як ідеологічно або культурно сконструйованих і таких, що не відображають природної реальності.

Принциповою для теоретиків фемінізму є проблема подібності або відмінностей між чоловіками і жінками. Феміністки мають дві точки зору на цю проблему.

Перша полягає у визнанні повної суспільної тотожності чоловіка і жінки. Суфражистки, ліберальні й соціалістичні феміністки (Б. Фрідан, С. Окін, Д. Ричардс, Н. Блюстоун) бачать причину асиметрії статей в суспільстві в законодавчому оформленні нерівних прав чоловіків і жінок та відстоюють принцип гендерної рівності, навіть тотожності чоловіків і жінок як однаково

розумних істот. Представниці інших напрямків фемінізму часто дорікають їм за те, що фактично вони шукають не рівності жінок і чоловіків, а рівності жінок з чоловіками в ієрархізованому суспільстві, де жінки мали б відповідати «чоловічому зразку».

Представниці іншої точки зору, яку багато в чому започаткувала саме С. де Бовуар, доводять, що представницям слабкої статі потрібні особливі права, бо «жінки очевидно відрізняються від чоловіків – в їх здатності вагітніти і традиційному обмеженні їх сферою виховання дітей» (Фогель, 2001, с. 915). Ця позиція найяскравіше представлена в рамках радикального фемінізму, активістки якого (С. Гріффін, К. Міллет, К. Маккінон, С. Файерстоун) заперечують боротьбу за рівноправність, бо ця боротьба призводить до прийняття жінками «чоловічих» цінностей і стандартів поведінки. Вони наголошують на цінності автентичної жіночої сутності, принципово відмінної від чоловічої природи, і виступають за розвиток сепаратної жіночої культури.

Можна стверджувати, що Симона де Бовуар стояла у витоків гендерної теорії, оскільки в її основу покладено багато ідей, вперше сформульованих в «Другій статі». Дослідники, що працюють сьогодні в рамках гендерної теорії, кожен на своєму предметному полі, доводять її афоризм, що, жінкою (або чоловіком) стають, а не народжуються.

Дилема подібності / відмінності статей сьогодні вирішується в межах гендерної теорії, базовим принципом якої виступає розрізнення понять «стать» (sex) і «гендер» (gender).

Наукові розробки щодо гендерної рівності активізувалися на Заході в період розвитку «жіночих досліджень» (women's studies) у 1960-1980-і роки, які в англійськомовних країнах більш відомі як гендерні дослідження (gender's studies), у франкомовних – феміністські дослідження (femin's studies). Перехід від жіночих досліджень до гендерних у 1980-1990-і роки, змістив дослідницький інтерес з констатації чоловічого домінування до аналізу статевого поділу як одного зі способів соціальної стратифікації суспільства, яка впливає і на жінок і на чоловіків.

Якщо ліберальний фемінізм будується на ідеї повної рівності чоловіків і жінок, а радикальний – на ідеї їхньої несхожості, то гендерний підхід синтезує ці дві позиції в концепції «рівності в розходженні». Рівність прав в гендерному підході розуміється як рівність права на відмінності та їх реалізацію. Суспільний розвиток передбачає не усунення відмінностей (створення безстатевого істоти в «unisex society»), а усунення їх ієрархії.

У 1960-1970-х роках, коли феміністський рух переживав, без перебільшення, період активної рецепції та осмислення ідей Симони де Бовуар, соціально-психологічні аспекти взаємин між чоловіками і жінками описувалися в термінах «статева роль», «статеві очікування», «статева ідентичність». Тобто йшлося не про природні, а про соціальні, інтерактивні відносини і норми. Але прикметник «статевий» викликав небажані асоціації з сексуальністю, хоча було очевидно, що «секс» як фенотип і як діяльність – різні явища. Разом з тим ця термінологія передбачала, що соціокультурні відмінності між чоловіками і жінками є лише формою вияву універсальних відмінностей, зумовлених статевим диморфізмом.

Щоб позбутися негативних конотацій і подолати біологічний редукціонізм, в науку ввели поняття «гендер» (англійське gender, від лат. gens – «рід»). Причому запропонували його не феміністки, а американський психолог Р. Стіллер в 1968 р. Поняття «гендер» до цього використовувалося лінгвістами для позначення граматичного роду, і не викликало жодних асоціацій з біологією. Адже в граматиці рід розуміється як спосіб класифікації явищ, як соціально обумовлена система відмінностей, а не як об'єктивний опис властивих їм рис (Скотт, 2001, с. 405–436). Сучасна гендерна теорія так визначає своє базове поняття: «Гендер – це соціальна категорія, щодо тіла, яке має стать» (Скотт, 2001, с. 405–436). Це «система міжособистісної взаємодії, за допомогою якої створюється, затверджується, підтверджується і відтворюється уявлення про чоловіче і жіноче як базові категорії соціального ладу» (Уест & Циммерман, 1997, с. 97). Гендер складається з багатьох взаємопов'язаних компонентів, розглядаючи стать як біологічну категорію, як соціальну

категорію, як ідентичність, як процес, як статус і структуру.

Р. Коннелл виділяє чотири структурних рівня обумовлення і прояву гендерного порядку:

- рівень соціального поділу праці (виражається в поділі праці за ознакою статі; в публічній сфері це вертикальна і горизонтальна сегрегація зайнятості, розподіл престижних і непрестижних робочих місць, дискримінація при працевлаштуванні, професійній підготовці та просуванні по службі, відмінності в оплаті праці);
- в приватній – організація домашньої роботи і турботи про дітей, хворих, людей похилого віку);
- структура владних відносин (включає контроль і примус, здійснюване державними і бізнес-ієрархіями, інституціональним і особистим насильством, відносини панування і підпорядкування в сім'ї, регулювання сексуальності);
- структура «катексису» або емоційних відносин;
- символічний рівень (система значень і репрезентацій мужності і жіночності) (Коннелл, 2000, с. 251-279).

За допомогою цих соціальних механізмів чоловіки і жінки поділяються на дві соціальні категорії, що позначають асиметричні статеві відносини.

Отже, гендерні дослідження зосереджені не на одній статі, а на діалозі статей, причому «не обов'язково в ракурсі їх ієрархії, стратифікації, але саме в плані реконструкції історичної еволюції різних форм їх взаємодії» (Пушкарева, 1999, с. 26). Гендерна методологія є міждисциплінарною, оскільки акумулює філософські, соціологічні, політологічні, культурологічні ідеї, трансформуючи їх в принципово новий підхід до аналізу культури і суспільства.

Гендерна теорія по-новому ставить головну для фемінізму проблему рівності і відмінностей статей. Не оскаржуючи відмінності між жінками і чоловіками, вона стверджує, що факт відмінностей не так важливий, як його соціокультурна оцінка та інтерпретація, а також побудова владної системи на основі цих відмінностей. Вони є наслідками нерівності статей, водночас

виявляючись основою та витокком такої нерівності. Ієрархія статей не тільки продукує нерівність, але і надає статевим відмінностям соціальної значущості. Поки не зміниться ідеологія відмінностей, вимога гендерної рівності з боку жінок буде сприйматися як їх суперечливе бажання мати однакові з чоловіками права та спеціальні (материнські) права.

Теоретики гендерного підходу (Дж. Скотт, Г. Рабін, К. Уест, Д. Циммерман, Т. де Лауретис, Дж. Хубер) вважають, що концептуальним завданням є не вирішення дилеми рівність / відмінність в тому вигляді, як вона розглядалася раніше, а аналіз феномену різноманітності і множинності відмінностей індивідів, що розуміються не як відхилення від норми, які слід подолати, але як різноманітність, що має право на існування і вносить в культуру альтернативні цінності.

Як теорія і метод гендерні дослідження поширилися на тлі і завдяки розквіту постмодерністської філософії. Гендерний підхід сформувався як критика уявлень класичної соціальної філософії про природу статевих взаємин та її атрибутів – біологічного детермінізму і есенціалізму. Статус статі перестає бути аскриптивним: гендерні відносини розглядаються як соціально організовані відносини влади і нерівності. У цьому сенсі гендер втілює постмодерністський підхід – прагнення «зняти» ієрархічність статевих відносин, привчити суспільство і окрему людину до думки про право на індивідуальність.

На нашу думку, гендерні дослідження мають великий евристичний потенціал, який ще лише починає реалізовуватися на українських теренах, оскільки категорія гендеру відкрила нові аналітичні можливості для вивчення суспільства і його перетворення на засадах статевої гармонії та симетрії.

Саме ідеї Симони де Бовуар, які ми докладно розглянемо в наступному розділі кваліфікаційної роботи, багато в чому визначили напрямки розвитку досліджень проблеми рівності статей, задали їх концептуальні рамки та запропонували термінологічний апарат.

РОЗДІЛ II.

ОСНОВНІ ІДЕЇ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІСТСЬКОГО ФЕМІНІЗМУ СИМОНІ ДЕ БОВУАР

Професійне визнання та світову популярність принесла Симоні де Бовуар книга «Друга стаття», що вийшла друком у 1949 р. Цікавим є те, що «Друга стаття» створювалася не як спеціальне феміністичне дослідження, а як роздуми філософа-екзистенціаліста щодо людського існування. Тому екзистенціалістське розуміння людини та суспільних процесів є тією призмою, крізь яку філософка розглядає історичні долі жіноцтва в цілому і шлях становлення окремої європейської жінки свого часу. Симона де Бовуар багато років відмовлялася визнавати себе феміністською. Проте, саме ця книга зробила з Симони де Бовуар фактично родоначальницю сучасного фемінізму. І сьогодні, коли минуло 70 років з часів першої публікації, «Друга стаття» залишається найповнішим історико-філософським дослідженням становища жінки у період від давнього світу до сьогодні (Айвазова, 1992).

Занурюючи читача в практично невідомий внутрішній світ жінки, спираючись на яскраві приклади світової літератури, Симона де Бовуар створює безпрецедентне багаторівневе енциклопедичне дослідження жіноцтва, яке дозволяє побачити проблему жінки у всій її складності та багатоаспектності. Очевидно, що таке дослідження було приречене на неоднозначну суспільну реакцію. Публікація «Другої статі» викликала бурхливі дискусії та шквал критики, що не вщухали десятиліттями, охоплюючи все нові країни. Книга перекладена майже на 40 мов. Ватикан зарахував «Другу статтю» до «Індексу заборонених книг».

Критику книги Симони де Бовуар «Друга стаття» зібрала американська письменниця і біографка Дейдра Баїр, яка у 1989 р. надрукувала їх у книзі «Introduction to the Vintage Edition». На думку Д. Баїр, головним мотивом більшості критиків С. Бовуар було її звинувачення у «несвідомому

женоненависництві». За образним висловом Ж. Ель-Штайна, Бовуар стріляє залпами по своїм цілях в ім'я їх звільнення (Elshtain, 1981, p. 307). Дослідники її творчості вважають, що «нестабільність» поглядів Бовуар була зумовлена її спробою розглянути проблеми звільнення жінок крізь призму екзистенціалізму, точніше екзистенціалізму Ж.-П. Сартра, погляди якого вона поділяла (Deutscher, 2004, p. 170).

Тіна Чантер зазначає: «Друга стаття» обмежена як інтелектуальним спадком філософських методів Бовуар, так і її відмовою або нездатністю повністю оцінити роль жінки, ... її небажанням охопити фемінінність ... Бовуар досліджує ситуацію з жінками, змішуючи філософські погляди Сартра і Гегеля таким чином, що подолати проблеми подібного шлюбу розумів неможливо» (Chanter, 2006, p. 16). Сучасному читачеві здається цілком природним те, що Симона де Бовуар досліджує жінок з позицій власного життєвого та філософського досвіду, що зі сторінок її «Другої статі» яскраво проглядається образ їх авторки – однієї з найконтroversійніших та найпривабливіших постатей жінок-інтелектуалок ХХ ст. Читач має враховувати, що це дослідження писала жінка, яка отримала класичну філософську освіту в Сорбоні, разом з Ж.-П. Сартром стояла у витоків французького екзистенціалізму, багато в чому поділяла марксистські діалектико-матеріалістичні уявлення про природу та історично-матеріалістичні погляди на суспільство, але водночас критикувала їх обмеженість. Вона отримала класичне жіноче католицьке виховання в дитинстві, але ніколи не була одружена й не знала материнства, звинувачувалася у сексуальних домаганнях до жінок і десятиліттями листувалася зі своїми коханцями. Ця багатоманітність та суперечливість філософських ідей та життєвих обставин Симони де Бовуар, поза сумнівом, знайшла своє відображення у її філософських та літературних творах.

Більшості сучасних феміністських дослідниць творчості Симони де Бовуар очевидно, що її роботі перешкоджала нерозробленість феміністської теорії, що мала місце в 40-і роки ХХ ст. Більш того, завдяки її дослідженню

почалося розрізнення понять «стать» і «гендер», що згодом було ґрунтовно розроблено у постмодерному фемінізмі «третьої хвилі». У будь-якому разі не можна применшувати значення доробку Симони де Бовуар у світовому феміністському дискурсі. Гільда Лернер цілком обґрунтовано стверджує, що можна сперечатися з її біологічним детермінізмом, з її негативним ставленням до жіночих біологічних функцій, але де Бовуар, безперечно, була першовідкривачкою у феміністських наукових дослідженнях (Lerner, 1986, p. 156).

Результатом поширення ідей Симони де Бовуар стало створення з середини 70-х років ХХ ст. у провідних західних університетах центрів «жіночих», «феміністичних», а згодом і «гендерних» досліджень. Метою діяльності таких центрів було виявлення та визначення особливостей чи навпаки їх відсутність у питаннях – жіночої долі, жіночого початку, жіночого погляду на світ та жіночих цінностей (Айвазова, 1992). Симона де Бовуар практично все своє життя після публікації «Другої статі» читає лекції у американських та європейських університетах з тематика гендерного рівноправ'я, активно просуваючи своє розуміння проблем жіноцтва.

Віра Агеєва так характеризує той вплив, який справило перше українське видання двотомника «Друга стать», надруковане у 1994 р. видавництвом «Основи» у перекладі Наталії та Павла Воробйових і Ярослава Соїко (Друга стать, 1994; 1995), на українську суспільну думку: «Поява «Другої статі» в перші роки незалежності України мала величезне значення для перепрочитання історії вітчизняної культури. Саме за де Бовуар ми тоді пізнавали українське суспільство як суспільство патріархальне. Це вона навчила ставити незручні запитання щодо речей, які доти видавалися очевидними...Із таких повсякденних деталей і складається картинка патріархальної культури, суспільства, у якому більшість населення чомусь упосліджується» (Агеєва, 2017).

Як слушно зазначає Юлія Бедаш, «справжнє звучання «Другої статі» може відкритися тільки в контексті історії її впливів. Поліфонізм цього твору

виявляється не тільки у випадках прямого звернення С. де Бовуар до своїх співрозмовників (стоїків, Гегеля, Фрейда, Маркса, Сартра і ін.), але і тоді, коли її думка, долаючи на високій швидкості просторово-часові межі контексту свого виникнення, несподівано наповнює новим (актуальним) змістом філософські сюжети, що стали історією» (Бедаш, 2010, с. 36).

Які ж ідеї Симони де Бовуар настільки вплинули на інтелектуальне життя всього західного суспільства і продовжують виводити все нові суспільства, зокрема й українське, з зони «патріархального гендерного комфорту»?

В основі фундаментального історико-філософського дослідження Симони де Бовуар «Друга стаття» лежить екзистенціалістське розуміння ідеї свободи волі, свободи вибору, самовизначення особистості, яка, на думку авторки, не має статевих обмежень. «Екзистенціальна ситуація всіх екзистентів ідентична і ідентична фактичність, з якою їм доводиться стикатися, й тому для деякої кількості екзистентів значення відкриваються однаковим чином» (Друга стаття, Т. I., с. 62).

Основною ідеєю Симони де Бовуар, яка згодом стала центральною для всієї другої хвилі фемінізму, є переконання в тому, що домінуючі в суспільстві соціальні, економічні та ідеологічні структури патріархату не допускають жінку до матеріальних та інтелектуальних ресурсів соціуму, таким чином відводять їй другорядні ролі (Сирота, 2009, с. 166–167). На широкому історико-культурному та філософському тлі, аналізуючи міфологію, літературу, національні традиції й цінності, систему виховання дівчат, сімейні моделі, Симона де Бовуар вперше у європейській філософії довела, що причини залежного суспільного та сімейного становища жінки полягають не у біологічних відмінностях, правовій чи соціально-економічній нерівності, а в історично сформованих уявленнях про роль і місце жінки в суспільстві та культурі. Її аргументація зруйнувала догму про природність розподілу праці, виявила історичний характер домінуючого в тогочасному європейському суспільстві стереотипу мислення і сприйняття статевих відмінностей.

Для Симони де Бовуар жінка є повноправним суб'єктом історичного

процесу. Вона доводить, що не існує якогось спеціального, природного «жіночого призначення». Така думка є лише соціальним конструктом, утвореним у певних соціально-історичних умовах. За тисячоліття патріархального панування склалися суспільні норми та стереотипи, які віддали чоловікові роль повноцінної людини, жінці – роль його «другої половини» (Айвазова, с. 83). Підкреслюючи, що на онтологічному рівні не існує різниці між чоловіком та жінкою, Симона де Бовуар не заперечує біологічних статевих відмінностей. «Історично сформований розподіл сфер активності та суспільних ролей призвів до закріплення за чоловіком переважну більшість сфер діяльності щодо розбудови культури та суспільства, а за жінкою – сферу внутрішньородинного репродуктивного життя, не є природним. Стереотипи свідомості, які ототожнюють культуру з чоловіком, а природу з жінкою є соціальними за походженням. Але ж споконвіку в жінці закладені однакові здібності до саморозвитку, що і у чоловіка. Жінка не є від природи інтровертною, а чоловік – екстравертним. Бути жінкою – це не призначення, жінка, як і чоловік повинна проявляти себе як людина – самореалізовуватися в праці, творчості» (Арбатова, 2004). Саме цей конфлікт є основою жіночого питання: визнання в жінці повноцінної людини (Айвазова, 1992). Симона де Бовуар наголошує, що входячи в історію, жінка повинна протистояти стандартам чоловічого світу, повинна сформувавши особистий погляд на світ, культуру та суспільство, адже без цього вона ризикує втратити себе, розчинитися в чоловічому суспільстві (Айвазова, 1992).

Одна з головних ідей «Другої статі» Симони де Бовуар, що проходять крізь все дослідження – викриття та осудження повсякденних форм дискримінації жінки в суспільстві. Симона де Бовуар спростувала міф про «загадкову жіночу душу»: «Жінкою не народжуються: нею стають» (Друга стаття, Т. I., с. 216). Симона де Бовуар доводить неспроможність висловлювання Зигмунда Фрейда «Анатомія – це доля», полемізує з твердженням свого однокурсника Мерло-Понті «Тіло – це загальність» і звертає увагу на те, що фізіологічні відмінності між жінкою та чоловіком не зумовлюють їх

екзистенціальної відмінності – відмінності в якості суб'єктів історії, коли один є паном, а інший – рабинею. Вона зазначає: «У певну епоху технічні засоби, економічна та соціальна структури певного колективу відкривають усім своїм членам один і той же світ – так виникають постійні стосунки між сексуальністю і соціальними формами» (Друга стаття, Т. I., с. 62) і обґрунтовує положення про вирішальну роль соціальної детермінації нерівності статей. Але, разом з тим, Симона де Бовуар чітко розуміє, що досягнути особливе місце, яке посідає жінка у суспільстві «треба вийти за рамки історичного матеріалізму, якій розглядає і чоловіка, і жінку лише з економічних позицій» (Друга стаття, Т. I., с. 71).

Водночас у «Другій статті» С. де Бовуар не розглядає проблему рівноправності як мету фемінізму. Вона усвідомлювала, що формальне визнання рівних прав жінок ще не означає «дарування» їм цих прав у питаннях влади й домінування. Розробниця феміністської філософії, заснованої на етиці екзистенціалізму, довела, що, будучи радикально вільними, ми всі є суб'єктами, здатними визначити свою долю, реалізуючи нашу потенційну свободу. Але, на думку С. де Бовуар, оскільки ми вільні, ми схильні до спокуси відмовитися від своєї свободи, тим більше, що іноді значно простіше, вибравши легкий шлях, дозволити приймати рішення за нас комусь іншому, досвідченішому і розумнішому за нас. Жінки постійно переживають спокусу надати чоловікам право приймати за них етичні рішення. За С. де Бовуар, якщо жінки відмовляються брати на себе відповідальність, відмовляються від своєї волі, підкоряючись волі когось іншого, якщо жінки не бажають бути творцями власної долі, вони зводять себе до статусу речей, предметів. Жінки діють так, як нібито не мають іншого вибору, крім як підкоритися волі іншого. Якщо, з іншого боку, жінки страждають від гноблення, то невміння реалізувати свою свободу виявляється не моральною помилкою, а наслідком вимушеного прийняття того положення, яке не визнає жіночу суб'єктивність. С. де Бовуар, як зазначає Т. Чантер, критикує жінок за їх прийняття власного гноблення, і в той же час засуджує чоловіків за їх згоду на роль гнобителів (Chanter, 2006, p. 40).

С. де Бовуар стверджує, що незважаючи на відмінності між жінками та іншими придушуваними групами, жінкам, дійсно, властиво щось спільне, але парадоксальним чином те, що їх об'єднує, заважає будь-якої можливості солідарності. Їх об'єднує тільки спільність «жіночої долі», і вони, на відміну від чоловіків, не спілкуються «як індивіди на основі обміну думками, ідеями, планами»; «Жінки складають змову» (Друга стаття, Т. I., с. 205). Однак є відмінність між біологічним станом жіночої статі і соціальним становищем жінки. Тому, незважаючи на різне соціальне і економічне становище, жінки могли б спільно чинити опір пануванню чоловіків. Але вони не роблять цього, стверджує дослідниця. Вона каже, що жінки просто вибирають шлях найменшого спротиву.

Тому іноді, коли С. де Бовуар каже, що економічна незалежність є необхідною умовою звільнення жінок, мається на увазі, що тільки в тому випадку, якщо обставини змушують жінок подбати про себе, вони сприймають свою трансцендентність і не грузнуть в іманентності, розглядають себе як суб'єкт, а не об'єкт, як Самість, а не в якості «Іншого». Як зазначила Е. Спелман, жінки усвідомлюють важливість і цінність трансцендентності, але лише настільки, щоб шукати чоловіків, чиї творчі креативні пориви, метафізично висловлюючись, відбивалися б в них. Жінки хочуть того, чим володіють чоловіки, але тільки через бажання чоловіків, які цим володіють (Спелман, 2005, с. 279). Симона де Бовуар наголошує, що жінкам потрібен світ, в якому жінки (якщо вони повинні мати все те, що мають чоловіки) мають домагатися цього самостійно.

Підсумовуючі свої аргументи з цього приводу, Симона де Бовуар вважає, що, принаймні, три речі сприяють поясненню факту панування чоловіків над жінками:

- існуючі установки чоловіків щодо жінок;
- існування економічних, соціальних і політичних інститутів, через які такі установки виражаються, закріплюються і увічнюються;

- неспроможність жінок протистояти цим установам та інститутам (Спелман, 2005, с. 279).

І хоча Симона де Бовуар прагнула феміністського аналізу, який би не ототожнював жінку з певною групою жінок, у кінцевому підсумку вона пропонує саме таке ототожнення. В той же час у всіх своїх прикладах дослідниця підкреслює, що головною перешкодою для спільних дій всіх жінок є їхнє небажання відмовитися від расових або класових привілеїв. У цьому, на нашу думку, можна побачити вплив марксистських ідей на феміністську концепцію Симони де Бовуар.

Вона доводить, що чим меншими класовими привілеями володіють чоловіки, тим меншими сексуальними перевагами користуються чоловіки цього класу. Не можна зрозуміти механізм гендерного домінування або придушення, не уточнивши, до якого класу належать чоловіки і жінки. Те, що робить жінок середнього класу залежними від чоловіків того ж класу, як раз і відрізняє їх від жінок робітничого класу. Іноді Симона де Бовуар порівнює положення жінок зі станом «єврейської діаспори» або з положенням американських негрів. Вона розділяє судження Августа Бебеля про «близькість позицій жінок і пролетаріату», зауважує, що в деяких аспектах гегелівська концепція «господаря і раба» цілком застосовна до «чоловіка і жінки». Як зазначає О. Власова, «фактично Бовуар вважає, що пригнічення за ознакою статі зводиться до нуля, коли чоловіки і жінки піддаються іншим формам пригноблення, тобто, виходить, що обговорюваний нею сексизм має місце тільки тоді, коли чоловік і жінка, які беруть участь в гендерних стосунках, не зазнають класового або расового пригнічення. Таким чином, вона підводить своїх читачів до висновку, що сексизм, аналізований нею у «Другій статі», поширюється тільки на білих жінок західних країн» (Власова, 2012, с. 52-56).

У екзистенціальній етиці Симона де Бовуар дослідники вбачають наявність певного «парадоксу свободи», який полягає в тому, що філософка доводить те, що жінки радикально вільні і те, що в той же час вони є пригніченими. С. де Бовуар показує, що жінок «замкнено» в статусі «Іншого», і

в той же час, вона обстоює тезу, що жодну людину неможливо обмежити цією роллю. Симона де Бовуар доводить всією двотомною працею, що жінки «є вільними і рівними трансцендентними екзистентами», і в той же час, вона переконана, що жінки пригнічені тому, що були змушені прийняти статус «Іншого». І все ж, на думку Пенелопи Дойчер, ключовий аспект філософії Бовуар полягає в її бажанні надихнути жінок на визнання себе вільними і рівними трансцендентам (Deutscher, 2004, р. 224). Симона де Бовуар стверджує, що для того, щоб стати «справжньою жінкою», жінка повинна сприйматися людьми і не приймати себе як «Іншого»: як несуттєвне на противагу сутнісному, як об'єкт на противагу суб'єкту.

Симона де Бовуар послідовно проводить думку, що шлях жінки до визволення – це праця. Вона пише: «Завдяки праці жінка змогла значною мірою подолати відстань, яка відділяла її од чоловіка, і лише праця здатна гарантувати їй конкретну свободу. Відколи вона перестала вести паразитуючий спосіб життя, рушиться вся система, заснована на її залежності; у взаєминах зі всесвітом їй більше не потрібен посередник чоловічої статі» (Друга стаття, Т. II, с. 337).

Можна поділяти ідеї С. де Бовуар, або ж не погоджуватися з ними, але, поза сумнівом, «Друга стаття» зумовила проблематику другої хвилі феміністичних досліджень. У полеміці з ідеями Симони де Бовуар формувалася третя хвиля феміністичних розвідок – постмодерна, яка також спирається на концепції, вперше обґрунтовані авторкою «Другої статі».

РОЗДІЛ III.

РЕЦЕПЦІЇ ІДЕЙ СИМОНІ ДЕ БОВУАР ЩОДО ГЕНДЕРУ ТА ЇХ РОЗВИТОК В ТВОРЧОСТІ ДЖУДІТ БАТЛЕР

Фемінізм «третьої хвилі» не прийшов на заміну попереднього напрямку, а існує паралельно з ним, і вважається дослідниками критичною реакцією нового покоління жінок на радикальний фемінізм. Акцент дослідниці цього напрямку фемінізму не намагаються з'ясувати, ким є сучасна жінка, а намагаються з'ясувати, ким вона може бути, наголошуючи на тому, що сучасна жінка може стати ким захоче за умови, що це буде її особистий, усвідомлений вибір (Фемінізм «третьої хвилі» (неофемінізм), 2016). В постановці питання екзистенційного вибору жіноцтва, у риториці та полеміці сучасних феміністок імпліцитно присутній ідейний спадок Симони де Бовуар, який експлікується, зокрема з наукового доробку Джудіт Батлер – знакової постаті сучасного фемінізму.

Американська постструктуралістка Джудіт Батлер прославилася своїми роботами про перформативність гендеру: «Гендерна тривога: Фемінізм і повалення ідентичності» і «Скасовуючи гендер». Обидва дослідження, успадковують ідеям Симони де Бовуар, К. Маркса, З. Фрейда, М. Лакана, Ю. Кристевой, Ж. Дерріда і М. Фуко. Вони справили великий вплив на фемінізм третьої хвилі і квір-теорію. У своїх статтях Д. Батлер розповідає, як привілейована більшість підтримує традиційні гендерні ролі, маніпулюючи поняттям природності. Вона пропонує почати нову суспільну дискусію, яка дозволить подолати штучні категорії гендеру.

Джудіт Батлер наразі є однією з найавторитетніших американських дослідниць з теорії гендеру. У предметному полі сучасних феміністичних досліджень вона аналізує феномен тілесності, розвиває перформативну теорію гендеру. У контексті проблем колективної феміністської ідентичності вона вважається однією з авторок теорії «дивної» ідентичності (queer theory)

негетеросексуальних суб'єктів – лесбійок, геїв, транссексуалів тощо).

Джудіт Батлер робить висновок, що використання дієслова «стати» в славетному вислові Симони де Бовуар про те, що жінкою стають, а не народжуються, має на увазі взаємодію між індивідуальним і суспільним поглядами (Butler, 1986, p. 54). Тому, гендер у сприйнятті Бовуар – це і добровільна, і суспільно нав'язана конструкція. Хоча гендерна теорія Д. Батлер проголошує, що гендер – це результат виключно соціального і культурного сприйняття, вона визнає, що С. де Бовуар додає до соціального і культурного впливу фактор індивідуального вибору.

«Можливо, що самі категорії статі, сексуальної ідентичності і гендеру насамперед виробляються або підтримуються в ефектах цього примусового перформансу, ефекти, які хитромудро перейменовуються в причини і витoki, хитромудро шикуються в причинну або висловлювальну послідовність, яка і виробляє гетеросексуальну норму, легітимізує себе в як оригінал всієї сексуальності» (Батлер, 2015, с.118).

Обґрунтована Джудіт Батлер модель ідентичності є досить радикальною, тому що вона певним чином легітимізує можливості для таких рівнів сексуальних ідентичностей, які дестабілізують єдність усталених ідентифікаційних категорії і вважаються ексцентричними. «Провідна ідея концепції Батлер – подолання механізмів бінарності та ієрархізації у культурі, які у філософії Жака Дерріда були визнані одними із основних механізмів функціонування сучасного мислення» (Заграй, 2019, с. 155).

Свій підхід Джудіт Батлер позначає як стратегію «денатуралізації» гендерних і сексуальних відмінностей, яка у великій мірою пов'язана з денатуралізацією тіла і деконструкцією суб'єкта в критичній онтології Мішеля Фуко.

Теоретичний фемінізм, заснований на постулатах Симони де Бовуар, виходить з розрізнення біологічної сутності статі (хромосомного, гормонального складу, анатомічної будови людини) і соціокультурного аспекту статевої приналежності, який з 70-х рр. ХХ ст. позначають терміном «гендер».

На відміну від природної статі гендер визнається штучним і культурно обумовленим конструктом. За словами Г. Лернера, гендер – «це костюм, маска, гамівна сорочка, в якій чоловіки і жінки виконують свої нерівні танці» (Соціологія: Енциклопедія, 2003, с. 209). Вочевидь, цим передбачається, що «сорочка» гендеру гамає об'єктивно і незалежно від культури, мови, стереотипів реальних біологічних чоловіків і жінок.

Визначення статі як дискурсивної онтологічної першооснови є одним з ознак концепції Симони де Бовуар як засновниці модерністської феміністської теорії, що обумовлює так звану онтологію природного. Постфеміністське прочитання цієї установки, представлене в філософії Джудіт Батлер, критикуючи ідеї Симони де Бовуар, розкриває всю проблематичність традиційного поділу на стать і гендер. Перш за все, аналізуючи роботу де Бовуар «Друга стать», Д. Батлер звертає увагу на суперечливість в експлікації присвоєння гендеру певним тілом. З одного боку, гендер визнається певною соціальною надбудовою щодо статі, деяким виразом біологічних ознак в соціумі і культурному середовищі. З іншого ж боку, фактичне привласнення гендеру пов'язане з жорстким репресивним впливом культури, який не допускає ніяких альтернатив, і вільного волевиявлення: «Людина не стає втіленням певного гендеру шляхом вільного, нічим не обмеженого вибору, тому що гендерна ідентичність управляється певним набором строгих табу, умовностей і законів. За невідповідне виявлення гендеру передбачені покарання: чоловік в штаті Мен пройшовся по вулиці в сукні, як личить жінкам; на наступний день його труп знаходять в яру» (Батлер, 2005, с. 296).

Безліч прикладів негативного ставлення до трансгендерів тільки підтверджує репресивні стратегії нав'язування гендерної ідентичності. Якби гендер відповідав статі, то механізму культурного примусу не існувало б. За Д. Батлер, суперечливість присвоєння гендеру дозволяє сформулювати принциповий висновок: «Не тільки не існує причинного зв'язку між статтю і гендером, але саме слово «стать» є неправильним вживанням терміну, і біологічна реальність, яку ми називаємо статтю, сама є історичним конструктом

і насправді є політичною категорією» (Батлер, 2005, с. 302).

Натуралізація статі постає одним з безлічі засобів для нав'язування певної гендерної ідентичності. Людина повинна поводитись, одягатися, говорити, думати, як личить жінці / чоловіку, тому що є людиною жіночої / чоловічої статі, тобто тому, що ця людина є жінка / чоловік. Апеляція до онтології тут виглядає репресивним механізмом, за допомогою якого індивід погоджується надіти гамівну сорочку гендеру. Хоча індивід від народження взагалі не має можливості вибору. Так чи інакше безліч прикладів різкого (трансгендери) або помірного (чоловікоподібні жінки і жіночоподібні чоловіки) опору однозначної гендерної ідентичності спростовує есенціалістську інтерпретацію статі. «Не існує притулку у вигляді тіла, яке не було б вже проінтерпретоване в сенсах, властивих даній культурі, отже, стать можна розцінювати як додискурсивну анатомічну даність. Дійсно, стать, за визначенням, завжди була виключно продуктом культури» (Батлер, 2000, с. 308). Отже, неможливо стверджувати існування чоловічих і жіночих тіл поза культурного контексту. Людське тіло, що має стать, «забруднене» дискурсом і лише внаслідок цього є існуючим, видимим, «реальним».

Тіло, за Д. Батлер, є культурним конструктом. Це твердження піддає сумніву те субстанціальне «ми», на якому базується фемінізм Симони де Бовуар. Якщо вкрай важко говорити про існування жіночого тіла як такого, в якому сенсі і на якій підставі можлива експлікація жінки як суб'єкта феміністського дискурсу? Яким є онтологічний статус жінки в ситуації денатуралізації жіночого тіла?

Теорія фемінізму після С. де Бовуар розвивалася, дотримуючись чіткої мети опису та репрезентації специфічного щодо чоловічого, жіночого досвіду, що витісняється або невірно трактується. Фалологоцентризм, який, згідно теоретика постмодернізму, був безальтернативним стилем мислення і мови західноєвропейської культури, виробляв безліч концепцій жіночого, вписаних в загальну бінарну парадигму і сформульованих без участі самих жінок. Представлення жінок в різних соціокультурних і політичних аспектах стало

головною метою фемінізму. Тобто, жіночий суб'єкт, потребує адекватної репрезентації в мові, культурі і політиці, обґрунтовує існування фемінізму.

Феміністське поняття жінки є предметом суперечок. Спроби сформулювати зміст феміністського «ми» призводять до виключення певної категорії людей, які вважають себе жінками, з дескриптивних рамок жіночого суб'єкта. Зокрема, класичний фемінізм, описуючи і представляючи проблеми європейських жінок, стикається з критикою з боку кольорових жінок. Як неодноразово відзначали дослідники, С. де Бовуар багато писала про класові, расові і національні відмінності між жінками і про те, як такі відмінності пов'язані з різним економічним, соціальним і політичним становищем жінок, які, внаслідок цієї різниці виявляються в абсолютно різних умовах. Але, С. де Бовуар все ж виступала з позиції білої жінки, представниці середнього класу. Феміністські ж дослідниці третьої хвилі, зокрема Е. Спелман стверджують, що це свідчить не лише про те, що тогочасна політична теорія ігнорувала або неадекватно представляла становище жінок в політичній сфері суспільства, але скоріше про те, що не існує «становища жінки», не опосередкованого її класовою, расовою, етнічною або релігійною приналежністю (Вейнінгер, 1997, с. 282).

Фемінізм Симони де Бовуар зазнає критики і за те, що визначаючи жіночу сутність у материнстві, ігнорує інтереси тих жінок, які не можуть або не хочуть ставати матерями.

Поняття жінки також обумовлено контекстом конкретної історичної епохи, в залежності від якого по-різному конституюється зміст цього терміну. Поняття жінки неминує занурене в поле взаємозв'язків з іншими видами ідентичності: расовими, класовими, етнічними, сексуальними, регіональними. «У підсумку, зазначає Д. Батлер, представляється неможливим вичленувати «стать» з переплєтених політичних і культурних нашарувань, в яких вона незмінно відтворюється і підтримується» (Батлер, 2000, с. 302).

Неузгодженість і суперечливість експлікації жіночого суб'єкта доводить, за Д. Батлер, що цей суб'єкт є дискурсивним конструктом – не попередньою

умовою, а результатом феміністського дискурсу. Тут застосовується постмодерністська методологія М. Фуко, за допомогою якої жінка викривається як дискурсивне утворення і конститується як предискурсивна природність: «Насправді закон виробляє і потім приховує поняття «суб'єкт до закону», з тим щоб звернутися до цього дискурсивного утворення як до натуралізованої базової передумови, яка згодом узаконює його власну регулятивну гегемонію. Категорія «жінки» – предмет дослідження фемінізму – проводиться і обмежується тими ж структурами влади, за допомогою яких домагаються емансипації» (Батлер, 2000, с. 301).

Більш того, прагнення оперувати феміністським суб'єктом як стійким і несуперечливим фактом, «натуральною» підставою політичного руху і культурної репрезентації виступає репресивним механізмом, за допомогою якого індивід або група індивідів знаходять вбудований в жорсткі бінарні опозиції статус. Специфічне, унікальне і єдине «жіноче» протистоїть «чоловічому», тим самим підтримуючи традиційну «насильницьку ієрархію» і фундаментальний дуалізм класичного мислення. Тобто, називаючи себе жінкою, відносячи власну індивідуальність до певної групової ідентичності, я приймаю і загальний контекстуальний шлейф: набір культурно-історичних інтерпретацій і конотацій жіночого, закріплений західноєвропейською культурною традицією.

Як констатує Д. Батлер, неприйняття фемінізму парадоксально, але обумовлено реальними причинами, зокрема, недостатнім рівнем феміністської самокритики, яка в змозі визнати конструюючу силу власного дискурсу: «Переконання в тому, що фемінізм може домогтися більш широкої репрезентації суб'єкта, якого він сам же і конструює, за іронією тягне за собою можливість краху цих устремлінь через те, що фемінізм відмовляється брати до уваги конститутивну силу своїх власних зазіхань на репрезентацію» (Батлер, 2000, с. 303).

Деконструкція жіночого суб'єкта, за Д. Батлер, не означає «смерть жінки» і «смерть фемінізму»: «деконструкція суб'єкта фемінізму означає не

цензурування його вживання, але навпаки вивільнення його для майбутніх множинних сигніфікацій, позбавлення його від онтологій про-материнських або про-расових, за якими він закріплений, введення його в гру як місце, де можуть виникнути непередбачувані значення. Парадоксально, але можливо тільки через звільнення категорії жінок від фіксованого референта щось на кшталт «свободи дії» стає можливим» (Батлер, 2001, с. 251).

Таким чином, Д. Батлер визнає, що заяви від імені жінок повністю виправдані в рамках законодавчих зусиль, демонстрацій, радикальних феміністських акцій та інших політичних ініціатив, але не мають сенсу, якщо не базуються на глибинному розумінні суперечливості і відносності будь-яких дефініцій жіночого суб'єкта. Без цього розуміння будь-яка апеляція до жінки як до «само собою зрозумілої» субстанції стає механізмом, за допомогою якого підтримується традиційна субординація чоловічого / жіночого в культурі, тобто досягається ефект, протилежний цілям фемінізму. Деконструювати жіноче, за Д. Батлер, означає розкрити цей термін до того *et cetera*, яке споконвіку лежало в його основі, але сприймалося раніше як те, що має бути подолано у фіксованому референті. Насправді ж це шлях до виявлення багатозначності того, що значить бути жінкою, отримання свободи бути жінкою, про яку мріяла Симона де Бовуар.

Як стверджувала в свій час Симона де Бовуар, бути жінкою означає бути сексуальним об'єктом для чоловічого суб'єкта і, більш того, відчувати і реалізовувати бажання бути таким об'єктом. Парадоксальність цієї ситуації, яка не залишилася непоміченою для Д. Батлер, полягає в тому, що дискурсивний припис бути жінкою конститує суб'єкт, бажаний стати об'єктом, тобто містить глибинне внутрішнє протиріччя. Імператив гетеросексуальності передбачає бінарну опозицію гетеросексуального / гомосексуального, яка підтримує і закріплює безумовне значення даного імперативу. При цьому гомосексуальна (лесбійська або гей-) ідентичність, яка при поверхневому прочитанні здається засобом скасування гетеросексуальної гегемонії, насправді підтверджує її безальтернативність, оскільки утримує бінарнізм, що лежить в її

основі. Такої бінарності, зокрема, не знала антична грецька культура: «Сафо була поетом, люблячим жінок. Вона не була лесбійкою, яка писала вірші» (Мондимор, 2002, с. 26).

Д. Батлер позначає таку подвійність гомосексуальної ідентичності за допомогою поняття «практика сорому». «Осоромлення суб'єкту через його найменування» – одна з головних цілей гомофобічного дискурсу. Тут працюють механізми виключення, які М. Фуко вважав ознаками дискурсу влади. Гомосексуальний суб'єкт конститується гетеросексистським дискурсом як предискурсивна природна сутність для того, щоб індивід, підкуплений видимою натуральністю, сприйняв лесбі- / гей ідентичність і тим самим підтвердив би статус «збоченця», «відступника» від гетеросексуальної норми.

«Бути під пануванням влади, зовнішньої тобі, – знайома і болісна форма. Однак виявити, що те, що «ти» є, сама твоя структура як суб'єкта в певному сенсі перебуває під впливом цієї самої влади, – щось зовсім інше. Суб'єкція полягає саме в цій фундаментальній залежності від дискурсу, який ми ніколи не вибираємо, але який парадоксальним чином започатковує нашу діяльність і підтримує її» (Батлер, 2002, с. 15-16).

Отже, експлікація дискурсивної обумовленості «природного» чоловічого / жіночого тіла, жіночого та гомосексуального суб'єктів дає нові можливості подолання бінарних опозиції західної культури, що заковували людину в «гамівну сорочку» гендерної, сексуальної і інших фіксованих ідентичностей.

Аналіз зв'язку концепцій Джудіт Батлер з філософським та феміністським доробком Симони де Бовуар дозволяє стверджувати, що феміністична спадщина Симони де Бовуар стала першоджерелом гендерних досліджень третьої хвилі фемінізму – постмодерністської. На ідеї Симони де Бовуар спиралася, з ними полемізувала, їх розвивала Джудіт Батлер. Це багато в чому зумовило перехід в сучасних гендерних студіях від феміністської методології есенціалізму Симони де Бовуар до методології конструктивізму, у витоків якої стоїть Джудіт Батлер.

ВИСНОВКИ

Дослідження специфіки розуміння гендерної нерівності, її форм, виявів та шляхів подолання, зокрема, в концепції екзистенціального фемінізму Симони де Бовуар, здійснене в кваліфікаційній роботі дозволило сформулювати такі висновки:

- Поняття «гендерна нерівність» є ключовим у феміністичному дискурсі ХХ-ХХІ ст. Феміністичний рух від свого зародження до сьогодення має на меті подолання гендерної нерівності на всіх рівнях особистісного, сімейного та суспільного існування жінки. На кожному етапі (хвилі) феміністського руху за у рівність поняття статевої нерівності конкретизувалося та поглиблювалося аж до сучасного уявлення про гендерну рівність як певну соціальну конструкцію, яка через механізми соціалізації, розподілу праці, гендерних ролей, мас-медіа, стереотипізування тощо надає людині будь-якої гендерної ідентифікації рівних можливостей для суспільної самопрезентації та самореалізації;

- Симона де Бовуар вважається ідеологом «другої хвилі» феміністичного руху, коли, на відміну від «першої хвилі», що зосереджувалася, здебільшого, на боротьбі за рівні виборчі права для жінок, увага феміністок концентрувалася на всіх аспектах юридичної та соціальної рівності та ліквідації дискримінації жінок як такої. Фундаментальна праця Симони де Бовуар «Друга стаття» вважається «Біблією фемінізму», оскільки вперше дає системне дослідження статевої нерівності жінки в суспільстві, починаючи з первісних часів і до середини ХХ ст.

- Специфічні риси методології феміністичного доробку Симони де Бовуар зумовлені її приналежністю до філософії французького екзистенціалізму, у формуванні якого Симона де Бовуар брала безпосередню участь разом з Жаном-Полем Сартром. Свою феміністичну концепцію

дослідниця розкриває в широкій філософській полеміці з Г. Гегелем, Ф. Енгельсом, Ф. Ніцше, З. Фройдом, М. Мерло-Понті тощо. Екзистенціалізм фемінізму С. де Бовуар проявляється, зокрема, в її розумінні жінки як «Іншої», «Другої статі» щодо чоловіків; у наявності в екзистенціальній етиці Симона де Бовуар так званого «парадоксу свободи», коли, з одного боку, жінки «є вільними і рівними трансцендентними екзистентами», а з іншого є пригноблені й змушені прийняти статус «Іншого».

- Сучасну американську постструктуралістку Джудіт Батлер можна вважати послідовницею С. де Бовуар, оскільки рецепції її ідей мають місце в творчості Д. Батлер як на рівні постановки питання про гендерну ідентичність в цілому і жіночу ідентичність зокрема, так і на рівні полеміки з основними ідеями «Другої статі», зокрема щодо можливостей, які жінки не бажають реалізувати у власному житті. Долаючи есенціалізм, який довгий час панував у фемінізмі, Д. Батлер розширює розуміння гендерної ідентичності, спираючись вже на ідеї постмодерністської деконструкції М. Фуко, а не на ідеї французького екзистенціалізму.

- Отже, ідеї Симони де Бовуар щодо гендерної нерівності суттєво вплинули на весь розвиток подальших феміністичних досліджень і на сучасні постфеміністичні студії. Питання вперше сформульовані С. де Бовуар: «Що таке жінка?», «Що жінки мають робити задля власного звільнення?», «Що заважає жінкам консолідувати зусилля в спільній боротьбі за гендерну рівність?» до сьогодні залишаються відкритими. Тому можна прогнозувати, що доробок Симони де Бовуар ще довго не втратить своєї актуальності в контексті вирішення проблеми гендерної нерівності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Агеєва, В. (2017, March 8). *«Жінкою стають» : де Бовуар і український фемінізм*. BBC News Україна. Отримано з: <https://www.bbc.com/ukrainian/blogs-39194185>

Агеєва, В. (Ред.). (1994). *Філософія жіночого існування. де Бовуар С, Друга стаття: у 2 т. Т. 1.* (Н. Воробйова, П. Воробйов, Я. Собко, Перекл.). (сс. 5-21). Київ: Основи.

Айвазова, С. (1992) *К истории феминизма*. Отримано з: <http://ecsocman.hse.ru/data/072/176/1217/16-Aivazova.pdf>.

Айвазова, С. *Симона де Бовуар: жизнь – самоосуществления*. Отримано з: <http://adliga.info/newpolitics/issue/aivazova.pdf>.

Антология гендерной теории: сборник переводов (2000). (Е. Гаповой, А.Усмановой, Сост. и коммент). Минск: ПроPILEI.

Арбатова, М. (2004) *Симона де Бовуар: «Второй пол» как поиски жанра*. Отримано з: <http://adliga.info/newpolitics/issue/aivazova.pdf>.

Батлер, Д. (2015) *Имитация и гендерное неподчинение, Техника «косо́го взгляда». Критика гетеронормативного взгляда*. Москва: Изд-во Института Гайдара.

Батлер, Дж. (2000) *Гендерное беспокойство*, Антология гендерной теории. Е. Гаповой (Ред.). (сс. 297–346) Минск: ПроPILEI.

Батлер, Дж. (2005) *Присвоение телом гендера: философский вклад Симоны де Бовуар*. Женщины, познание и реальность: Исследования по феминистской философии. (сс. 292–303). Москва: РОССПЭН.

Батлер, Дж. (2002) *Психика власти: теории субъекции* (З. Баблюяна, Перекл.). Харьков: ХЦГИ; Санкт-Петербург: Алетейя.

Батлер, Дж. (2001) *Случайно сложившиеся основания: феминизм и вопрос о «постмодернизме»*. Введение в гендерные исследования. Ч. II: Хрестоматия. С. В. Жеребкина (Ред.). (сс. 235–257). Харьков: ХЦГИ; Санкт-Петербург: Алетейя.

Бедаш, Ю. А. (2010) Второй пол как опыт переоценки ценностей. *Топос. Философско-культурологический журнал*, 3, 34-43.

Бовуар, С. де. (1994). *Друга стаття*. (Н. Воробйова, П. Воробйов, Я. Собко, Перекл.) : в 2 т. Т. 1. Київ: Основи.

Бовуар, С. де. (1995). *Друга стаття*. (Н. Воробйова, П. Воробйов, Я. Собко, Перекл.) : в 2 т. Т. 2. Київ: Основи.

Бовуар, С. де. (2005) *Мандарины*. Москва: Ладомир.

Бовуар, С. де. (2008) *Сила обстоятельств*. Москва: Флюид.

Бовуар, С. де. (2003) *Трансатлантический роман. Письма к Нельсону Олгрелу (1947-1964)*. Москва: Искусство.

Вейнингер, О. (1997) *Пол и характер*. Москва: Латард.

Власова, О. П. (2012) Экзистенциализм и интерпретация гендерного равенства во «Втором поле» С. де Бовуар. *Антропологічні виміри філософських досліджень*, 1, 52-56.

Воронина, О. А. (1998) *Философия пола*. В.Д. Губина (Ред). Москва: Русское слово.

Грос, Э. (2001) *Изменения очертания тел*. Введение в гендерные исследования. Ч. II: Хрестоматия. С. В. Жеребкина (Ред). Харьков: ХЦГИ; СПб: Алетейя.

Заграй, Л. Д. (2019) *Теорії гендеру: Гендерні дослідження у психології*: навч. посібник ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника». Івано-Франківськ : Петраш К. Т.

Кириченко, Е. В. (2009) Природа гендерной асимметрии в обществе сквозь призму социально-философской мысли. *Вестник РГГУ*, 2.

Клецина, И. С. (1998) *Гендерная социализация: Учебное пособие*. СПб.: РГПУ им. А.И. Герцена.

Коннелл, Р. (2000) *Современные подходы*. Хрестоматия феминистских текстов. Е. Здравомысловой, А. Темкиной (Ред). (сс. 251–279). СПб.: Дмитрий Буланин.

Криворучко, С. К. (2012) *Літературна творчість Сімони де Бовуар*:

еволюція художніх образів: монографія. Київ: Видавничий дім Д. Бураго.

Крыкова, И. В. (2008) *Женщина и общество в философии феминизма второй волны (на основе творчества Симоны де Бовуар и Бетти Фридан).* *Аналитика культурологии*, 13, 1-6.

Маркс, К., & Энгельс, Ф. (1956) *Немецкая идеология.* Москва: Гос. изд-во політ. літ-ри.

Мондимер, Ф. М. (2002) *Гомосексуальность: Естественная история.* (Л. Володиной, Перекл.). Екатеринбург: У-Фактория.

Платон (1994) *Государство.* Собр. соч. в 4 т. Т. 3. Москва: Мысль.

Пушкарева, Н. Л. (1999) *Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы в системе исторических наук.* *Женщина. Гендер. Культура.*

Сирота, Н. М. (2009) *Идеологии и идеологические течения: классическое наследие и современность.* СПб.: ИВЭСЭП, Знание.

Скотт, Дж. (2001) *Гендер: полезная категория исторического анализа.* Введение в гендерные исследования. Ч. II: Хрестоматия. С. В. Жеребкина (Ред.). (сс. 405–436). Харьков; СПб.

Социология: Энциклопедия (2003). (А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Еволькин, Г.Н. Соколов, О.В. Терещенко, Сост.) Мн.: Книжный Дом.

Спелман, Э. В. (2005) *Симона де Бовуар и женщины: кто же «мы»?* Феминистская критика и ревизия истории политической философии. (сс. 274–296). Москва: РОССПЭН.

Уэст, К., & Циммерман, Д. (1997) *Создание гендера* (Гендерные тетради, Перекл.) Вып. 1, СПб.: Труды. СПб Ф ИС РАН.

Фемінізм «третьої хвилі» (неофемінізм) (2016) Словник гендерних термінів. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. Отримано з: <http://a-z-gender.net/feminizm-tretej-volny.html>.

Фогель, Л. (2001) *По ту сторону равенства.* Введение в гендерные исследования. Ч. II. С. В. Жеребкина (Ред.). Харьков; СПб.

Фуллбрук, Э., & Фуллбрук, К. (2014) *Секс и философия: переосмысление*

де Бовуар и Сартра. Харьков : Изд-во Гуманитарный центр, 320.

Шлегель, Ф. К. Доротее. (1983) *Эстетика. Философия. Критика*: у 2 т. Т. 1. Москва: Искусство.

Элиот, П., & Менделл, Н. (2001) *Теории феминизма*. Введение в гендерные исследования. Ч. II. С. В. Жеребкина (Ред.). Харьков; СПб.

Bair, D. (1989) Introduction to the Vintage Edition. *The Second Sex. Beauvoir, Simone de*. Vintage Books (Random House).

Butler, J. P. (1986) *Sex and Gender in Simone de Beauvoir's Second Sex*. Yale: French Studies, 54.

Butler, J. P. (1990) *Gender trouble: feminism and the subversion of identity*. New York-London : Routledge, 172.

Chanter, T. (2006) *Gender: Key Concepts in Philosophy*. L. : Continuum, 176.

Deutscher, P. (2004) *Yielding Gender*. London and New York: Routledge, 224.

Elshtain, G. (1981) *Public Man, Private Woman: Women in Social and Political Thought*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 307.

Lerner, G. (1986) *The creation of patriarchy*. New York : Oxford University Press, 318.